

Oppfølging av særlig verdifulle
kulturlandskap i Sør-Trøndelag

RAPPORT:

GENERELL DEL

Innhold:

- Prosjektbeskrivelse
- Kulturlandskapet i Sør-Trøndelag

www.fylkesmannen.no/kulturlandskapsprosjektet

FYLKESMANNEN I SØR-TRØNDELAG
Avdeling for landbruk og bygdeutvikling

Fylkesmannen i Sør-Trøndelag

Avdeling for landbruk og bygdeutvikling
Statens Hus
7468 TRONDHEIM
Besøksadresse: E. C. Dahls gate 10
Tlf: 73 19 90 00
postmottak@fmst.no
www.fmst.no

TITTEL Oppfølging av særlig verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag. Rapport: Generell del	DATO 02.03.2006
FORFATTER Vigleik Stusdal	ANTALL SIDER 26
PROSJEKTLEDER/-ANSVARLIG Laila Marie Sorte/Per Joar Gunnes	STIKKORD Kulturlandskap Sør-Trøndelag Kulturlandskapsprosjektet
UTGITT AV Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, avdeling for landbruk og bygdeutvikling	

FORORD

Dette er den generelle delen av rapportene i prosjektet *Oppfølging av særlig verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag*. Denne delen tar for seg bakgrunnen for prosjektet, arbeidsmetoder og en generell beskrivelse av det Sørtrønderske kulturlandskapet. I tillegg kommer 25 kommunevise rapporter som omhandler områdene som er registrert i prosjektet og to veiledningshefter som vedlegg.

Den tidligere Kulturlandskapsgruppa i fylket tok initiativ til prosjektet, som ble satt i gang ved avdeling for landbruk og bygdeutvikling hos Fylkesmannen i Sør-Trøndelag sommeren 2003. Prosjektet er delvis en oppfølging av *Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap* (Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1996).

Alle rapportene har vært sendt på høring til styringsgruppa for prosjektet før de fikk sin endelige form. De kommunevise rapportene har også vært sendt på høring til den kommunale landbruksforvaltningen og grunneierne. De ferdige rapportene har blitt lagt ut på en egen prosjektside på internett (www.fylkesmannen.no/kulturlandskapsprosjektet) sammen med en presentasjon av prosjektet.

Styringsgruppa har bestått av Per Joar Gunnes (Fylkesmannens avdeling for landbruk og bygdeutvikling), Aage Tørris Ekker (Fylkesmannens miljøvernavdeling), Marie Louise Anker (Sør-Trøndelag fylkeskommune) og Stein Sakshaug/Kari Mette Elden (Sør-Trøndelag Bondelag). Fylkesmannen, avdeling for landbruk og bygdeutvikling, har vært ansvarlig for gjennomførelsen av prosjektet, med prosjektleder Laila Marie Sorte og prosjektmedarbeidere Vagleik Stusdal, Steinar Røhme og Sverre Solem. Vagleik Stusdal har vært ansvarlig for feltarbeid og utarbeidelse av rapporter.

Prosjektet gir ingen fullstendig oversikt over hva som finnes av verdifulle kulturlandskap i fylket, men et utvalg områder fra hver av de i alt 25 kommunene. Prosjektet viser en arbeidsmetode for målretting av kulturlandskapsarbeidet, og bør følges opp med supplerende registreringer og informasjonsspredning i hver kommune.

INNHold

1	INNLEDNING	1
1.1	BAKGRUNN	1
1.2	MÅLSETNING.....	2
2	METODE	3
2.1	AVGRENSING AV KULTURLANDSKAPSBEGREPET I PROSJEKTET	3
2.2	ORGANISERING AV PROSJEKTET	3
2.3	UTVELGELSE AV OMRÅDER	4
2.4	FELTARBEID	4
2.5	RAPPORTERING	5
2.6	GRUNNEIERMØTER	6
2.7	KURS.....	6
2.8	EVALUERING	6
3	KULTURLANDSKAPET I SØR-TRØNDELAG	7
3.1	SÆRTREKK VED JORDBRUKET I SØR-TRØNDELAG	7
3.2	BIOLOGISK MANGFOLD.....	9
3.2.1	<i>Gammel kulturmark</i>	9
3.2.2	<i>Småbiotoper</i>	14
3.2.3	<i>Våtmark</i>	15
3.3	KULTURMINNER OG KULTURMILJØER.....	15
3.3.1	<i>Kulturmiljøer</i>	16
3.3.2	<i>Samiske kulturminner og kulturmiljøer</i>	18
3.3.3	<i>Trøndersk byggeskikk</i>	18
3.4	LANDSKAPSOPPLEVELSE	22
3.4.1	<i>Åpent landskap</i>	23
3.4.2	<i>Beiting</i>	23
3.4.3	<i>Areal i drift</i>	23
3.4.4	<i>Fysiske inngrep og endret arealbruk</i>	24
3.5	TILGJENGELIGHET	25
4	KILDER	26

1 INNLEDNING

1.1 Bakgrunn

Som følge av store endringer i driftsformer i jordbruket, har det skjedd dramatiske landskapsendringer i løpet av dette århundret. Kulturlandskapselementer med tusenårige tradisjoner er i ferd med å forsvinne, og med dem betydelige biologiske og kulturhistoriske verdier, dessuten verdier for rekreasjon, opplevelse og turisme. Samtidig har en for dårlig kunnskap om kulturlandskapet og hvordan man kan ta vare på det.

Utviklingen som dokumenteres både fra Norge og mange andre land i Europa, er en intensivering og effektivisering i de strøk som er best egnet for jordbruksproduksjon, mens nedlegging og gjengroing kjennetegner de strøk hvor driftsforholdene er mer krevende (NIJOS 2004). Direktoratet for naturforvaltning (DN) har i samråd med Riksantikvaren (RA) laget en oversikt over status og trusler for de høyest prioriterte områdene i *Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap* (Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1996) basert på rapporteringer fra Fylkesmennene i 2000. Den viser at gjengroing og forfall er hovedtrusselen for områdene. Dette gjelder også for de høyest prioriterte områdene (klasse 1) i Sør-Trøndelag. Selv om kunnskapen ikke er så stor om områdene i klasse 2 og 3 i fylket, er sannsynligvis gjengroing og forfall hovedtrusselen for disse også. Dette henger sammen med den generelle utviklinga i jordbruket, med nedlegging av bruk, redusert dyrehold osv.

Kulturlandskap har i mange år vært et viktig fagområde hos Fylkesmannen, særlig etter at tilskuddsordningen *Spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap (STILK)* kom i 1991. Siden den gang har potten til slike tiltak vært økende. Man er opptatt av at særlig verdifulle kulturlandskap i fylket blir prioritert for slike midler.

En del områder, særlig de høyest prioriterte i *Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag* (Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1996), har blitt aktivt fulgt opp med skjøtselsplaner og tilskuddsmidler til tiltak. Likevel er hovedregelen for de fleste områder i rapporten at man ikke har gått aktivt ut mot disse. Tilskuddsordningene er blitt håndtert på den måten at fylkesmannen har satt opp prioriteringskriterier, og at man har vurdert innkomne søknader i forhold til disse. Dermed er midlene blitt noe tilfeldig fordelt i fylket og ikke først og fremst til de mest verdifulle områdene. Hittil har situasjonen vært slik at man har hatt tilstrekkelig midler i forhold til søknadsmengde. Dermed har det ikke vært behov for noen sterk prioritering så lenge tiltakene har vært i tråd med forskriften.

Selv om Sør-Trøndelag er blant de fylker som har forholdsvis god kjennskap til status og hevd er god i mange av de høyest prioriterte områdene i *Nasjonal registrering*, ser vi et behov for i større grad å følge opp særlig verdifulle kulturlandskap i fylket. Dette gjelder da ikke bare områder som er med i registreringen, men også en del andre områder som ikke er blitt fanget opp av denne. Fra 1.1.2004 ble den gamle STILK-ordningen og andre miljørelaterte ordninger samlet i ordningen *Spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL)* og overført til kommunene. Prosjektet vil være aktuelt for kommunene i forbindelse med det nye ansvarsområdet.

Bevisstgjøring og kompetanseheving om kulturlandskapsskjøtsel, anses som svært sentralt for å få ivaretatt kulturlandskapsverdiene i fylket. Samtidig er nettopp kulturlandskapsskjøtsel et

tungt argument for å opprettholde norsk jordbruk. Mye tyder på at fremtidige støtteordninger i jordbruket i enda større grad vil knyttes til kulturlandskapsskjøtsel. I dette ligger det også muligheter for å drive med skjøtsel av kulturlandskap som ei tilleggsnæring.

Dette ekstra "løftet" som gjøres må synliggjøres for resten av befolkningen i kommunen og fylket for å skape forståelse for sammenhengen mellom jordbruksdrift og kulturlandskap og for verdiene og utfordringene som knytter seg til de spesielle områdene. I kommuner der reiselivsnæringa er sentral, bør den også involveres. Det kan også være aktuelt å trekke inn faglag i kommunen, skoler, frivillige organisasjoner, noen som kan bidra med dugnadsarbeid osv. Det er viktig å få fram samfunnsinteressen for at kulturlandskapsverdiene blir ivaretatt.

1.2 Målsetning

Målet med prosjektet *Oppfølging av særlig verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag* er tredelt:

- Ivareta de mest verdifulle kulturlandskapene (jordbrukets kulturlandskap) i fylket, først og fremst gjennom å stimulere til drift/skjøtsel og målrette de økonomiske virkemidlene mot disse.
- Øke bevisstheten og kompetansen om kulturlandskapsverdier og skjøtsel.
- Fremme kulturlandskapsskjøtsel som næring.

Økt bevissthet og kompetanse om kulturlandskapsverdier og skjøtsel vil oppnås på følgende måter:

- Veiledning av eierne av særlig verdifulle kulturlandskap i 2003, 2004 og 2005.
- Åpent kurs for gårdbrukere om kulturlandskapsskjøtsel i 2005, eierne av særlig verdifulle kulturlandskap i fylket inviteres spesielt.

2 METODE

2.1 Avgrensning av kulturlandskapsbegrepet i prosjektet

Kulturlandskap er landskap som er tydelig påvirket av menneskelig bruk og ressursutnytting (Norderhaug et al. 1999). I en vid tolkning av begrepet, kan man si at store deler av Norge er et kulturlandskap, som er skapt i samspill mellom natur og kultur gjennom tusenvis av år. Når man i dagligtalen bruker begrepet kulturlandskap, tenker man gjerne først og fremst på *jordbrukets* kulturlandskap. Det er denne avgrensningen som har vært brukt i dette prosjektet. Kulturlandskapet spenner da fra det intensivt drevne åkerlandskapet, til ekstensive lynchheiber og seterområder. Kombinasjonsbruk jordbruk/fiske og spor etter den tradisjonelle, sørsamiske reindriften inkluderes også i begrepet. I andre arbeider, som f.eks. *Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap* (Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1996), har man snevret begrepet ytterligere inn, til bare å gjelde det *gamle* eller *historiske* kulturlandskapet, dvs. landskap med tydelige spor etter eldre driftsmetoder (gamle beite- og slåttemark, gamle hus, åkerholmer, steingjerder osv.). I prosjektet *Oppfølging av særlig verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag* har man funnet det formålstjenlig også å inkludere det moderne jordbrukslandskapet, da dette kan ha stor verdi bl.a. for nærfriluftsliv, landskapsopplevelse og identitet.

Når man snakker om *særlig verdifulle kulturlandskap*, mener man her landskap som har andre verdier ved seg, og som kan være høyere, enn produksjonsverdien. Disse tilleggsverdiene inkluderer kulturminner og kulturmiljøer, biologisk mangfold i gamle beite- og slåttemark, landskapsopplevelse (estetikk), identitetsverdi og pedagogisk verdi. Et stort mangfold av kulturlandskapselementer og lang kontinuitet i driftsform, vil øke disse verdiene. Både representative landskap og sjeldne eller særpregede landskap kan ha stor historisk verdi. Helhetlige landskap og større områder med lite negativ påvirkning og som er i god hevd, vil være særlig verdifulle. Verdien øker dessuten når området er tettstedsnært og lett tilgjengelig/synlig eller blir brukt mye til friluftsliv og turgåing, siden flere mennesker da har muligheten til å oppleve landskapet.

2.2 Organisering av prosjektet

Prosjektet *Oppfølging av særlig verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag* er satt i gang på oppdrag fra den tidligere Kulturlandskapsgruppa i Sør-Trøndelag. Kulturlandskapsgruppa ble opprettet for å bidra til samordning og utvikling av jordbrukets kulturlandskap og bestod av representanter fra faglagene i landbruket, Fylkeskommunen, Sametinget, Fylkesmannens avdeling for landbruk og bygdeutvikling og Fylkesmannens miljøvernnavdeling, NTNU og forsøksringene i jordbruket. Det ble opprettet en egen styringsgruppe for prosjektet, som bestod av en representant fra Bondelaget, Fylkeskommunen, Fylkesmannens avdeling for landbruk og bygdeutvikling og Fylkesmannens miljøvernnavdeling. Styringsgruppa hadde som oppgave å koordinere prosjektet, sørge for fremdrift og rapportere til de finansielle bidragsyterne. Fylkesmannens avdeling for landbruk og bygdeutvikling stod for den daglige fremdriften i prosjektet, med prosjektleder og prosjektmedarbeidere, hvorav en i 100 % stilling gjennom prosjektperioden. Prosjektet er finansiert med midler fra Statens landbruksforvaltning (KIL-midler), STILK, områdetiltaksmidler, Direktoratet for

naturforvaltning, Riksantikvaren, Sør-Trøndelag fylkeskommune (RUP-midler), bygdeutviklingsmidler og en egenandel fra Fylkesmannen. Prosjektet hadde en tidsramme på to og et halvt år, fra og med sommeren 2003 til ut 2005.

2.3 Utvelgelse av områder

Områdene som er undersøkt i prosjektet ble plukket ut på møter som prosjektleder og prosjektmedarbeiderne hadde med kommunenes landbruksadministrasjon. Fra kommunen stilte ofte også representanter fra kultur- og miljøvernensiden, dette for å få en bredere sammensatt gruppe. I enkelttilfeller var også representanter for faglaga i jordbruket med. Erfaringen fra disse møtene er at man var påfallende enige i valg av områder, noe som viser at man har en noenlunde felles forståelse av hva et særlig verdifullt kulturlandskap er.

I hver av fylkets 25 kommuner ble det valgt ut områder til å inngå i prosjektet. Antallet varierte noe fra kommune til kommune, noe som først og fremst hang sammen med at områdene kunne ha svært forskjellige størrelser. Var områdene små, rakk man over flere enn om de var store. Derfor har antallet variert fra to til fem undersøkelsesområder per kommune, med tre til fire som det typiske antallet.

Områdene ble valgt ut på bakgrunn av den kunnskap gruppen satt inne med om kulturlandskapsverdier i kommunen. Særlig ble det tatt hensyn til det man visste om landskapsopplevelse og tilgjengelighet, kulturminner og -miljøer og biologisk mangfold. Man ønsket også å finne fram til større, helhetlige områder. De områdene som var befart i *Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag* (Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1996) ble vurdert på nytt, sammen med andre områder som kom frem i løpet av diskusjonen. Områdene ble deretter satt i prioritert rekkefølge. Her ble det også tatt hensyn til mulighetene for å få til noe i det aktuelle området, og for at kvalitetene skulle kunne ivaretas gjennom aktiv jordbruksdrift på lang sikt.

2.4 Feltarbeid

Feltundersøkelsene foregikk i perioden fra og med mai til begynnelsen av oktober somrene 2003 – 2005. For hver kommune var det satt av ca. to uker til feltarbeid. Siden størrelsen på områdene kunne være ganske ulik, måtte feltundersøkelsene også bli noe ulike. For alle områdene ble det gjort en ”minilandskapsanalyse”. Her ble faktorer som er viktige for opplevelsen av et landskap vurdert, så som landskapsformer, helhet og sammenheng, mangfold av kulturlandskapselementer, inngrep, gjengroing osv. I tillegg ble det vurdert hvor gode opplevelsesmulighetene er, så som synlighet (f.eks. fra veg og byggefelt), tettstedsnærhet, bruk til friluftsliv og turisme. Det ble tatt mange bilder i områdene. Disse utgjør en viktig dokumentasjon på kulturlandskapsverdiene, og er nyttige ved rapporteringen.

En viktig del av feltarbeidet gikk ut på å få oversikt over kulturminner og -miljøer og vegetasjonen i området. Kulturminner er her bl.a. steingarder, gamle bygninger (både i og utenfor tunet), rydningsrøyser, fornminner m.m. Kulturmiljøer er her gårdstuna sett i sammenheng med landskapet rundt. Vegetasjonen ble underøkt både på landskapsnivå og gjennom undersøkelser av gammel kulturmark (åpne naturbeitemark, skogsbeiter,

hagemark, lynchheier osv.). Ettersom ulike planter har ulike vekstsesonger, kan en del arter være oversett, f.eks. vil vårblostmestrende arter kunne falle ut i områder som ble registrert om høsten, og omvendt. Under registreringene ble flest mulig av de vanligste artene i kulturmarka registrert, slik at det var mulig å fastslå verdien av denne.

I små områder ble vegetasjon og kulturminner undersøkt relativt nøye, mens man i større områder måtte plukke ut interessante delområder hvor det ble gjort nøyere undersøkelser som kunne være med å beskrive området som helhet. Dette ble gjort for å spare tid.

Gjennom feltarbeidet var det utstrakt kontakt med grunneierne, da disse kjenner områdene godt og sitter på svært verdifull kunnskap. Det ble også sett på som viktig å informere grunneierne om kulturlandskapets verdier, og hvordan disse kan forvaltes, hvilke tilskuddsmuligheter som finnes osv. Fra grunneierne ble det hentet inn opplysninger om hvilken drift som foregår i området i dag og hvor mye av arealene som er i drift. Informasjon om historie og tidligere drift i området ble samlet inn i den grad det lot seg gjøre. Igangsatte/fullførte tiltak og mulige fremtidige tiltak i kulturlandskapet ble også diskutert.

De undersøkte områdene er avmerket på digitalt kartgrunnlag med målestokk tilpasset rapportens format. Avgrensingene er stedvis ganske vide, både fordi det ikke alltid lot seg gjøre å avgrense nøyaktig hvor det verdifulle kulturlandskapet begynner og slutter, og fordi hele landskapsrommet nødvendigvis vil ha påvirkning på opplevelsen av det aktuelle området.

Feltarbeidet er utført av Vignleik Stusdal, med unntak av i Trondheim og Meldal kommune. I Trondheim ble undersøkelsene gjennomført av Evelyne Gildemyn, som ble leid inn fra Trondheim kommune. I Meldal ble arbeidet gjennomført av Ragnhild Grefstad, som del av en bacheloroppgave på Naturforvaltningsstudiet ved Høgskolen i Nord-Trøndelag.

2.5 Rapportering

I etterkant av feltarbeidet ble det utarbeidet rapporter for alle de undersøkte områdene i fylket. I disse rapportene gis det anbefalinger for hvordan hvert av disse områdene bør skjøttes for at de verdifulle kulturlandskapskvalitetene ikke skal gå tapt. Disse skjøtselsanbefalingene ble utarbeidet på grunnlag av innhentet informasjon om områdene. Denne informasjonen er gjengitt i rapportene som en beskrivelse av undersøkelsesområdene, med tanke på lokalisering, driftshistorie biologisk mangfold, kulturminner og kulturmiljøer, landskapsopplevelse og tilgjengelighet, inngrep og trusler.

Områderapportene ble samlet i kommunevise rapporter, som består av to deler. Den første delen er en generell del som beskriver prosjektet og kulturlandskapet i Sør-Trøndelag. Den andre delen består av områderapportene og en generell beskrivelse av den enkelte kommune, forhold som er viktig å være klar over når man leser områderapportene. Som vedlegg til rapporten ligger veilederne *Å ta vare på gammel kulturmark* og *Å ta vare på gamle bygninger og bygningsmiljøer*.

Rapportene i prosjektet er utarbeidet med tanke på at tilskuddsmidlene skal kunne målrettes bedre, og for å øke bevisstheten og kompetansen om kulturlandskapsverdier og skjøtsel, både blant grunneierne og i kommunene.

2.6 Grunneiermøter

I de fleste kommuner ble det holdt et felles møte for grunneierne i de involverte områdene i forkant av feltarbeidet. Det ble sendt invitasjon per post til alle gårdbrukere og eventuelt andre grunneiere i områdene. På møtene ble det informert om prosjektet, hva som skulle skje under feltarbeidet, og hva prosjektet ville kunne ut i. Det ble også satt av god tid til spørsmål og diskusjon. På disse møtene ble kontakten mot grunneierne opprettet, og de som ønsket det ble kontaktet under feltarbeidet.

Også i etterkant av at den foreløpige rapporten var sendt ut til grunneierne, ble det holdt et møte. Her var det muligheter for å komme med tilbakemeldinger på innholdet i rapporten og på prosjektet som helhet. Grunneierne ble delt inn i områdevisse grupper. Målet var at man skulle få i gang en diskusjon om aktuelle fellestiltak, og gjerne også hva man som enkeltpersoner ønsket å gripe fatt i. Med dette håpet man på å skulle få satt i gang en prosess som førte til økt søkning på SMIL-midler fra disse områdene. Tiden fra det første møtet til dette siste møtet, ble sett på som en prosess med økt bevisstgjøring omkring kulturlandskapets verdier som mål. Dette siste møtet ble sett på som en overlevering av prosjektet fra Fylkesmannen til kommunen.

Representanter fra kommunene deltok på alle disse møtene, og bidrog med informasjon om tilskuddsordninger, kommunens tiltaksstrategi for kulturlandskap m.m.

2.7 Kurs

I samarbeid med Skjetlein ressurscenter er det utarbeidet et eget kursopplegg for skjøtsel og restaurering av vegetasjon, bygninger, andre kulturminner, ferdselsårer osv. Aktuelle fagmiljø og ressurspersoner er trekt inn i forbindelse med kurset. I kursopplegget vil skjøtelsoppgaver med utgangspunkt i egen arbeidsplass inngå. Kurset vil starte med en generell del om den historiske utviklingen i kulturlandskapet og de ulike elementene i det. Videre litt om betydningen av å ivareta kulturlandskapsverdiene. Det typiske for Sør-Trøndelag vil bli gjennomgått. Målet med den generelle delen er å skape en helhetsforståelse og motivasjon for den mer praktiske delen som kommer etterpå. Hoveddelen av kurset vil gå på hvordan drive kulturlandskapskjøtsel av de ulike kulturlandskapselementene rent praktisk.

I forbindelse med de ulike skjøtselstiltakene vil det bli orientert om mulighetene for tilskudd. Det vil også bli fokus på hvordan man kan bruke kulturlandskapsverdiene og skjøtsel av disse til å skape tilleggsnæring på egen eiendom, for eksempel knyttet til turisme.

Skjetlein ressurscenter har også et eget prosjekt på gang – å utvikle modulbaserte undervisningsmodeller for materialvurdering, bevaring og restaurering av gamle bygninger. Det er gitt både KIL-midler og STILK-midler til dette. Dette kurset sees i sammenheng med kulturlandskapsprosjektet, og det er derfor en felles styringsgruppe for de to prosjektene.

2.8 Evaluering

Evaluering av prosjektet vil bli utført mot slutten av prosjektperioden.

3 KULTURLANDSKAPET I SØR-TRØNDELAG

Jordbrukets kulturlandskap er formet gjennom en vekselvirkning mellom natur og kultur gjennom lang tid. Jordbruket i Norge har en 5000 år lang historie, og i denne perioden har det vært store endringer i teknologi og driftsformer, og dermed i måten å utnytte naturressursene på (Framstad 1998). Fram til industrialiseringen for ca. 100 år siden, var endringene i jordbruket forholdsvis langsomme og preget av utnytting av lokale ressurser. Som resultat av den raske utviklingen, særlig siden 1950-tallet, har kulturlandskapet endret seg drastisk, med en tiltagende intensivering, spesialisering og rasjonalisering av driften, men også fraflytting, brakklegging og gjengroing. Nedbygging av jordbruksarealer har også vært en viktig faktor i denne utviklingen. Gamle kulturmarker dyrkes opp eller gror igjen. Det er nå bare rester igjen av som tidligere var gamle kulturmarker, og dette truer verdifulle forekomster av både arter, naturtyper og kulturmiljøer (Norderhaug et al. 1999). De tradisjonelle bygningene passer i mange tilfeller ikke til den nye driften, og blir byttet ut. Bygningsmiljøene mister sin verdi når ferdighus uten forankring i lokal arkitektur erstatter de tradisjonsbundne bygningene.

Det norske kulturlandskapet rommer mange biologiske, kulturhistoriske og estetiske verdier. Disse verdiene gjør at kulturlandskapet har stor betydning for friluftsliv, turisme, undervisning og forskning, dessuten for identiteten vår og for mulighetene våre til en bærekraftig utvikling (Norderhaug et al. 1999). Dette kulturlandskapet er basert på et aktivt landbruk.

Miljøvern-, landbruks- og kulturmyndighetene mener i dag det er nødvendig med en felles innsats på kulturlandskap. For at kulturlandskapsverdiene skal kunne opprettholdes, er det nødvendig både med en levende landsbygd, et bevisst helhetsperspektiv i forvaltningen, og en målrettet og samordnet innsats av forskjellige instanser og etater (Norderhaug et al. 1999). For å få en helhetlig forvaltning, er det dessuten en forutsetning at vi har oversikt over kulturlandskapsverdiene.

3.1 Særtrekk ved jordbruket i Sør-Trøndelag

Jordbruket i Sør-Trøndelag domineres av melkeproduksjon med tilhørende grasdyrking, og korndyrking. Av de vel 3.800 gårdbrukerne som fikk produksjonstilskudd i 2003 hadde i overkant av 1.800 melkeproduksjon, mens i underkant av 1.200 dyrka korn til modning. På 876 bruk var det sau. Gjennomsnittsstørrelsen på sørtrønderske gårdsbruk lå samme år på 199 daa jord.

Melkeproduksjonen er spredt over hele fylket, med størst konsentrasjon i kyst- og dalområdene. Sauebrukene finner vi i hovedsak i fjellområdene, med Oppdal, Rennebu og Midtre Gauldal som de største kommunene. Grasproduksjonen er spredt over hele fylket. Kornarealene i fylket ligger under den marine grense, i nedre del av dalene ned mot og langs Trondheimsfjorden.

I enkelte grender ser vi nå en tendens til at grasarealer går ut av bruk, fordi husdyrproduksjonen avtar. Det er de mest marginale områdene som går ut av drift først. Det

registreres også en begynnende gjengroing av disse arealene. Også i dalsidene merker vi en tiltagende gjengroing, fordi disse arealene ikke beites så mye som tidligere.

Gårdsbrukene og landbruksproduksjonen i fylket er stor grad samla i grender. Langs kysten er de lokalisert til gamle strandflater. Mange bygder i fylket er i stor grad preget av landbruk både økonomisk og kulturlandskapsmessig. En nedgang i landbruket vil her raskt medføre nedbygging og gjengroing.

I Trondheimsregionen er det et aktivt jordbruksmiljø og store arealer med jord av god kvalitet. Disse arealene er meget ettertrakta i utbyggingssammenheng, noe som fører til nedbygging av områder som er godt egna til matproduksjon. I slike bynære områder oppstår det i tillegg ofte en konflikt mellom interessen for å bygge boliger, nærings- og servicebygg etc., og interessen for det åpne kulturlandskapet.

Det registreres økende interesse for bosetting på småbruk i fylket. Det er registrert 10.-12.000 eiendommer med mer enn 5 daa jord, mens som tidligere nevnt i overkant av 3.800 av disse er aktive og mottar produksjonstilskudd. Hovedandelen av de resterende blir enten bebodd på helårsbasis eller benyttet som fritidsbebyggelse. Både langs kysten og i fjellområdene er det i tillegg lokalisert et stort antall hytter. Totalt finnes i underkant av 26.000 fritidshus i Sør-Trøndelag. Som største kommune i fylket etter antall innbyggere er Trondheim også den kommunen der flest hytteeiere er fastboende.

Hvert år er det mange turister som besøker fylket vårt. Mange er på gjennomreise på vei nordover eller sørover. På årsbasis er det Trondheim som har besøk av flest turister, men bergstaden Røros, og alpinanleggene på Oppdal trekker også mange turister som ikke er bofaste i fylket. Sjøfiske langs kysten og laksefiske i Orkla, Gaula og Stordalselva og Norddalselva i Åfjord må også nevnes som aktiviteter og reisemål som har et visst omfang.

Turistnæringa bidrar til at det nå vokser fram en hel rekke landbruksrelaterte tilleggsnæringer. Eksempelvis har omlag 20 bedrifter etablert produksjon av gårdsmat, det vil si videreføring av egenproduserte råvarer, og omlag 30 bedrifter er i en oppstartsfase. Produktene selges delvis fra gården eller på utsalg andre steder. Enkelte av produsentene tilbyr matservering og overnatting. Potensialet på dette området antas å være stort.

Grønn omsorg er en type virksomhet der bønder legger til rette for aktivitet og læring med gården som utgangspunkt. Tilbudet er retta mot grupper av barn, unge og voksne med spesielle behov. Interessen for grønn omsorg er voksende i fylket både blant gårdbrukere, kommuner og institusjoner. Det er omlag 30 foretak som har utviklet et tilbud på dette området, og flere er i startgropa. Tiltakene er spredt rundt i fylket, men har størst konsentrasjon rundt Trondheim.

Kulturlandskapet i Sør-Trøndelag har stor spennvidde. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging har delt Norge inn i 45 landskapsregioner (Elgersma & Asheim 1998) og følgende åtte er representert i Sør-Trøndelag:

- kystbygdene på Nordmøre og i Trøndelag
- fjordbygdene på Møre og i Trøndelag
- jordbruksbygdene ved Trondheimsfjorden
- dal- og fjellbygdene i Trøndelag
- fjellskogen i Sør-Norge
- lågfjellet i Sør-Norge

- høgfjellet i Sør-Norge
- viddebygdene i Sør-Trøndelag og Hedmark

Vi har både moderne, intensivt drevne kulturlandskap og gamle, historiske kulturlandskap preget av eldre driftsmetoder. I alle kommuner i fylket finnes områder som skiller seg ut som særlig verdifulle kulturlandskap med tanke på landskapsopplevelse, tilgjengelighet, kulturminner/miljø og biologisk mangfold.

3.2 Biologisk mangfold

Biologisk mangfold er variasjonen av levende organismer (planter, dyr, sopp osv.) som finnes på jorda. Begrepet omfatter mangfoldet av livsformer, de økologiske funksjonene de har, og den genetiske variasjonen de inneholder. Det biologiske mangfoldet er verdifullt av økologiske, genetiske, sosiale, økonomiske, vitenskapelige, utdanningsmessige, kulturelle, estetiske og rekreasjonsmessige årsaker.

Det biologiske mangfoldet er blitt vesentlig redusert på grunn av menneskelige aktiviteter, og det er viktig å foregripe, forhindre og bekjempe årsakene til dette tapet. Norge har ved å undertegne konvensjonen om biologisk mangfold, som ble utarbeidet på Rio-konferansen i 1992, tatt på seg ansvaret for å opprettholde det biologiske mangfoldet i landet vårt.

3.2.1 Gammel kulturmark

Gammel kulturmark er vegetasjon som er utformet ved slått, beiting, styving, brenning eller andre tradisjonelle driftsmetoder gjennom en lang periode, gjerne hundrevis av år. Marka er ikke pløyd og ikke – eller i svært liten grad – tilført gjødsel. Den er dominert av naturlig (ikke tilsådd) gras- og urtevegetasjon, og har et plante- og dyreliv som skiller seg fra det som er vanlig ellers i området.

Det er mange grunner til å ivareta gammel kulturmark:

- Et stort antall arter har gjennom århundrer tilpasset seg et levesett i de gamle kulturmarkene, og mange av disse er i dag truet fordi det bare er rester igjen av dem.
- Arealet har betydning for videreføring av tradisjonelle driftsmåter og kulturmiljøet/kulturlandskapet som helhet.
- Hindre uønsket gjengroing av hensyn til beitekvalitet og landskapsbilde.

De vanligste truslene for de gamle kulturmarkene er gjengroing og endring av vannhusholdning (Fremstad & Moen (red.) 2001). Gjengroing kommer i hovedsak som følge av nedlagt drift og gjødsling av tidligere ugjødslet mark. Endring i vannhusholdning kommer av mange ulike typer inngrep som grøfting, vegbygging, forbygging, kanalisering osv. Også nedbygging er en vesentlig trussel. En del kulturmarker, som det ikke lenger er behov for i jordbruksdrifta, blir tilplantet med skog. Selv om det de aller fleste steder er gjengroing og for lite beitedyr som truer kulturmarkene, vil det også være uheldig for det biologiske mangfoldet om beitetrykket blir for stort.

En har ingen fullstendig oversikt over de gamle kulturmarkene i fylket. Noen inngår i *Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag* (Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1996) eller i *biologisk mangfold-kartleggingene i kommunene*. At man ikke har

noen fullstendig oversikt, er en utfordring for forvaltningen, for eksempel ved behandling av søknader om nydyrking, hyttebygging osv.

Kystlyngheiene er en kulturmarkstype på sterk tilbakegang lenger sør i Europa, men også i Norge har mye blitt borte. Norges internasjonale ansvar for bevaring av kulturmarkstypen er stort og økende. I Sør-Trøndelag har vi fortsatt flere intakte områder med kystlynghei, som for eksempel Tarva i Bjugn, som NTNU Vitenskapsmuseet har vurdert til å være det mest bevaringsverdige området av kystlynghei på landsbasis.

Skal man ta vare på det biologiske mangfoldet knyttet til de gamle kulturmarkene, må de drives så nær opp mot tradisjonell drift som mulig. Gjengrodd kulturmark må oftest restaureres før en kan sette inn jevnlig skjøtsel. Dersom den har vært gjengrodd i lang tid er det svært vanskelig å få tilbake den totale artssammensetningen. I perioden 1999-2003 er det blitt innvilget ca. 7,5 mill kr gjennom tilskuddsordningen *Spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap* til tiltak for å ivareta gammel kulturmark i Sør-Trøndelag, i hovedsak til rydding og gjerding.

Under følger en oversikt over gamle kulturmarker i Midt-Norge. Dette er hentet fra *Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag* (Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1996) og oversikten over gamle kulturmarkstyper baserer seg på Moen et al. (1992). I hovedsak er inndelingen basert på ulike bruksformer. Det gis her bare en kort summarisk oversikt over de mest aktuelle typene med vekt på hvilke arter som finnes.

Udyrket slåttemark

a) Tørrenger

Viktige arter i lavlandet er bl.a. hundekvein, gulaks, gjeldkarve, villøk, gulmaure, rødsvingel, blåklokke, vanlig arve, sandarve, engfiol, lintorskemunn, berggull, våskrinneblom, smalkjempe, kattedot, hårsvever, tiriltunge, blåknapp, legeveronika, stemorsblomst og øyentrøst. I seterregionen er det ofte et sterkt innslag av fjellararter, f.eks. fjellarve, sauesvingel, setermjelt og tuearve. Med kalkinnhold i jorden kommer det til en rekke arter, f.eks. villin, jåblom, hårstarr, flatrapp, rundskolm, flekkmure, sølvsmure, lodnerubom, bergskrinneblom, og spesielt i seterregionen kvitkurl, rødsildre, rublomarter, søtearter, og dels også reinrose. I enkelte lavlandsområder i Trøndelag inngår spredt bl.a. norsk timian, småmure, vårrubom, vårarve, bakkemynte og dunkjempe.

b) Friskenger

Den kalkfattige typen preges av nøysomme arter. Viktige er bl.a. engkvein, rødsvingel, gulaks, bleikstarr, engkall, engfrytle, engrapp, ryllik, blåklokke, engsmelle, gulmaure, rødknapp, prestekrage, karve, gjeldkarve, engsyre, kvitkløver, tepperot, gullris, følblom, engsoleie, øyentrøst, rødkløver, nattfiol, blåknapp, legeveronika, engsoleie og svevearter.

I kystområdene, især i Møre og Romsdal, inngår også jordnøtt, markfrytle, kystmaure, englodnegras, knegras, kystgrisor og solblom. I seterregionen er bl.a. seterfrytle, seterstarr, seterrapp, skoggråurt, setergråurt og grønnskurl nokså vanlige.

De mer kalkrike engene er normalt mer artsrike enn de kalkfattige. I tillegg til artene ovenfor rommer de en rekke andre arter mer eller mindre alminnelig, f.eks. enghavre, engsvingel, hundegras, gulflatbelg, gjerdevikke, fuglevikke, tiriltunge, stortveblad, kornstarr, blåstarr, bjønnekjeks, stormaure, kvitmaure, brudespore, enghumleblom, fagerknoppurt, vanlig

knoppurt, bakkesøte, marinøkkel, hjertegras, jåblom, storblåfjær, tveskjeggveronika, skogfiol, flekkmure og villøk. Denne typen har ofte et våraspekt med gulstjerne, vårkål, nyresoleie, kvitveis m.fl.

Rundt Trondheimsfjorden og på Fosenkysten finnes det særlig på kalkskjellrike marine avsetninger en svært karakteristisk utforming av denne engtypen med mye marinøkkelblom og mange lave, kravfulle arter. I tillegg til de ovenfor nevnte artene inngår bl.a. rundbelg, knopparve, bleiksøte, hårstarr og loppestarr.

I seterregionen mangler flere av lavlandsartene og engene får i stedet et betydelig innslag av fjellararter som er mer eller mindre bundet til høyereliggende områder, f.eks. svarttopp, fjelltistel, fjellmarinøkkel, setermjelt, reinmjelt, gulmjelt, flekkmure, fjellfrøstjerne, kvitkurle, fjellnøkkelblom, bjønnbrodd, fjellbakkestjerne og snøsøte.

c) Fuktenger

Vegetasjonen preges av fuktighetskrevede, mer eller mindre nitrofile arter. Den fuktigste typen preges av arter som bekkeblom, engkarse, mannasøtgras, krypsoleie, myrmaure, hanekam, engforglemmegei, krypkvein og slåttestarr. Den brukes ikke sjelden til beite. På litt tørrere grunn dominerer gjerne høyere urter. Viktige er bl.a. mjørdurt, sumphaukeskjegg, sløke, åkermynte, og i kalkrik mark også stortveblad, engstarr og marigras. Viktige gress er sølvbunke og hundegras.

2. Myrslåtter og myrbeiter

Rike myrer preges oftest av kravfulle starrarter, som engstarr, gulstarr, grønnstarr, klubbstarr, tranestarr, samt breimyrull, engmarihånd, jåblom, blåknapp, svarttopp, fjelltistel, bjønnbrodd og brudespore. De kan også ha innslag av mindre kravfulle arter som bjønnskjegg, blåtopp, flaskestarr og trådstarr. I vest inngår oftest loppestarr, i seterregionen gjerne typiske fjellplanter, som blankstarr, gulsildre og vierarter. Fattigere slåttemyrer er ofte dominert av bjønnskjegg, blåtopp og/eller slåttestarr ved litt fuktigere forhold. Her vokser det ofte mye duskmyrull, samt trådstarr og flaskestarr. I vest er rome vanlig i disse myrene.

Når slike myrer beites, dannes det lave tuer med mer eller mindre åpen, fuktig torv imellom. Myrene får da gjerne innslag av urter som også finnes i fuktenger, f.eks. mjørdurt, kvitblattistel, sumphaukeskjegg, sløke og myrhatt. Myrullartene fremmes både av beite og slått.

Udyrket beitemark.

a) Tørre beitemarker

Viktige arter er bl.a. hundekvein, sauesvingel/geitsvingel, gulaks, markfrytle, samt fjellmarikåpe, bitter bergknapp, engfiol, smalkjempe, legeveronika, tepperot, blåkløkke, bråtestarr, kattefot og hårsvever. På kysten vil det ofte være betydelige innslag av f.eks. knegras, kystmaure, kystbergknapp, blåfjærarter og andre typiske kystplanter. På høyere nivå i innlandet vil lave fjellplanter, f.eks. tuearve, flekkmure og fjellarve spille en betydelig rolle.

b) Friske beitemarker

Har en artssammensetning som minner om utarmede slåttemark, men domineres mye sterkere av gras og halvgras. Viktige er gulaks, kveinarter, rødsvingel, engrapp, samt engfrytle og bleikstarr. Blant urtene er bl.a. engsoleie, kvitkløver, legeveronika, ryllik, tepperot, følblom, smalkjempe og svevearter viktige. På kysten vil det gjerne inngå mange typiske kystplanter, f.eks. storfrytle, kystmaure, jordnøtt, og på god jord kusymre. I

seterregionen utgjør bl.a. tyrihjelm, setergråurt, seterstarr, stivstarr og lengst i øst også ballblom, karakteristiske innslag i denne typen.

c) Fuktig beitemark

Preget for en stor del av fukt- og beitetålende gras og urter, samt ved en påfallende mangel på høye, saftige urter. Viktige og tildels dominerende innslag utgjøres av sølvbunke og blåtopp som gjerne danner tuer, samt krypkvein, knereverumpe, slåttestarr, trådsiv, tunrapp, blåkoll, krypsoleie og myrtistel. Også bekkeblom, engkarse og mannasøtgras forekommer. Særlig på kysten kan knappisiv, lyssiv og grønnstarr være viktige innslag. Både på kysten og i seterregionen danner finnskjegg artsfattige matter eller små tuver ved sterkt beite.

d) Tresatt beitemark

Utgjør et viktig innslag i det tradisjonell kulturlandskapet i Midt-Norge. Den er mest dominert av bjørk, vanlig bjørk på kysten og på høyt nivå, hengbjørk, i lavlandet i indre strøk. Noen steder dominerer også osp i små lunder. Undervegetasjonen har stor likhet med de friske, åpne beitemarkene, men et betydelig innslag av skog- og skogkantararter tilkommer, mens sterkt lyskrevende arter går tilbake. Engkvein, smyle, gulaks, legeveronika og tepperot er ofte de viktigste artene, men småbregner, kvitveis, gjøksyre, engrapp, bleikstarr, skogfiol, markjordbær og gullris er også vanlig. Litt kravfulle arter som hengeaks og lundrapp kan også forekomme.

På kysten fins det slike marker med mye hassel og mange kystplanter som jordnøtt, kusymre, vårmarihand, storfrytle, kystmaure, krattlodnegras, junkerbregne og bjønnekam.

På høyt nivå vil det i slike beitemarker finnes et betydelig innslag av "subalpine" arter som tyrihjelm, fjellforglemmegei, fjellstjerneblom, kvitsoleie, setergråurt, fjelltimotei og seterrapp.

Flommark og strandeng

Bare de åpne flommarkene ved innsjøer og de store elvene og strandengene ved kysten ble tidligere utnyttet, dels til slått, dels til beite. Viktige arter i slåttemarken på lavt nivå er bl.a. takrør og kvasstarr, som begge krever rike forhold, samt flaskestarr, trådstarr, sjøsivaks, sumpsivaks og elvesnelle. Ellers inngår urter som gulldusk, veiveronika, forglemmegeiarter, bukkeblad, bekkeblom, myrhatt og myrmaure. I rike slåttemarken inngår også sverdlilje og åkermynte.

På høyere nivå på stranden overtar dels lavere starr og gras som sennegras, slåttestarr, trådsiv, sølvbunke, skogrørkvein, markrapp, myrrapp og skogsivaks, dels sammen med høye urter som mjøddurt og sløke, dels sammen med lavere urter som nevnt ovenfor.

Dersom slike marker beites, vil høye gras og urter forsvinne og lavere starr og gras vil overta. Viktige arter i denne typen beitemarker er slåttestarr, gråstarr, trådsiv, krypkvein, knereverumpe, krypsoleie, forglemmegeiarter og myrmaure, i vest også grønnstarr, krypsiv og grøftesoleie.

Strandengene på kysten har ulik artssammensetning avhengig av hvor lenge de oversvømmes, av saltinnhold og av substrattypen. De mest produktive, indre sonene vil være dominert enten av middels høye gras eller høye urter, også om de brukes til slåttemark. Viktige arter er hestehavre, hundegras, hundekjeks, sløke, vendelrot og bjønnekjeks, men også litt lavere urter og gras som jonsokblom, engsmelle, enghumleblom, engrapp og engkvein. I litt fuktigere områder kommer arter som mjøddurt, markrapp og smårørkvein i tillegg. Et visst innslag av

nitrofile arter som hanekam og strandurter som også fins i tangvoller forekommer gjerne, f.eks. klengemaure, skjoldbærer, åkersvinerot, dyllearter, strandkjeks og gåsemure. I våte partier er havstarr og hybrider av denne ofte dominerende i et artsfattig feltsjikt.

De lavereliggende delene av strandengene har hovedsaklig vært beitet. De domineres av lave urter og gras, som saltsiv, krypkvein, fjæresaltgras, rødsvingel, rustsivaks, fjæresivaks, grusstarr, strandstjerne, strandkjemme, fjærekoll, følblom, tiriltunge, jåblom og fuglevikke. Ishavsstarr, pøylestarr, strandknapp og saltbendel kan også være viktige innslag. I enkelte enger forekommer litt høyere opp en god del bakkesøte, bleiksøte og marinøkkel, av og til også marinøkkelblom, blåstarr og hjertegras.

Lyng- og grashei

Både langs kysten og over skoggrensen har Midt-Norge store arealer med lyng- og grashei. I bruken av kystheiene har brenning inngått som et viktig ledd i driften, og vegetasjonen endres på bestemte måter mellom brenningene. Utviklingen og tilstanden avhenger av beiteintensiteten. Heiene er også forskjellig utformet etter fuktighetsgrad, og i noen interessante tilfeller på grunn av næringsinnhold, spesielt kalkinnhold.

Lyngheien er i "moden" fase dominert av røsslyng. I de tørreste inngår andre lyngarter, spesielt melbær, krekling og tyttebær. Andre vanlige arter er bl.a. kattefot, tepperot, blåklokke, lyngøyentrøst, tiriltunge, skogfiol, bråtestarr, smyle og gulaks, i eldre heier også einer. Sør for Trondheimsfjorden er fagerperikum, kystmaure, heifrytle, heiblåfjær og heistarr viktige lyngheiarter. Bunnsjiktet er dominert av heigråmose og/eller heiflette, samt reinlav.

I fuktigere mark vil arter som klokkelyng, storbjønnskjegg, blåtopp, flekkmariland, rome, heisiv, knappsiv, myrull, dels også pors og krypvier, spille en betydelig rolle, mens bunnsjiktet domineres av torvmoser. Arter som gullris, kornstarr, kystmyrklegg, skogstjerne, knegras og blokkebær vokser både fuktig og tørt. I nord- og østvendte heier tilkommer blåbær, bjønnekam og andre "skogsarter". Et karakteristisk trekk ved de midnorske lyngheiene er ellers et fast innslag av "fjellarer", særlig dvergbjørk, rypebær og stivstarr, samt multer i fuktheiene.

Lyngheien erstattes av grashei, dels i tidlige stadier etter brenning, dels på arealer som er så kraftig beitet at det har hindret tilvekst av lyng, og arealer som får en så stor gjødsling (av beitedyr) at gras og urter fremmes. På tørr og middelsfuktig mark vil vegetasjonen domineres av nøysomme gras, som engkvein, hundekvein, gulaks, smyle, geitsvingel, stivstarr og knegras, med de samme urtene som er nevnt for tørrhei. Fuktig grashei er enten dominert av blåtopp, kystbjønnskjegg eller finnskjegg, oftest artsfattig.

En interessant heitype som det bare fins små areal av, er artsrike heier på kalkholdig grunn. Viktige arter i slik hei er f.eks. storblåfjær, harerug, villin, svarttopp, teiebær, markjordbær, kvitveis, kvitmaure, tiriltunge, flekkmure, blåstarr, hårstarr, hengeaks og bleikstarr. I de rikeste heien fins også brudespore, kvitkurle, rødsildre, lodnerubom og hjertegras i tillegg til de vanlig heiarterne.

Knauser og tørrbakker

Knauser og tørrbakker utgjør et karakteristisk element i mange midnorske kulturlandskap. Vegetasjonen og utseendet forøvrig er sterkt påvirket av langvarig beitepåvirkning og tråkk. Jordsmonnet er enten nakent berg eller så tynt og grovt at det ikke kan holde på fuktigheten.

Tørke og frost er viktige påvirkningsfaktorer, og artene som vokser her må tåle både tråkk, beite, tørke og frost.

Knaussamfunnene er best utviklet på kysten og langs fjordene, ofte som rene strandberg.

Typiske arter er stemorsblomst, sandarve, våskrinneblom, småbergknapp, bitter bergknapp, bergfrue, småsyre, lodnebregne, sisselrot, olavsskjegg, hårsvever, småsmelle, tiriltunge, bråtestarr, markfrytle og hundekvein. der det er litt kalk tilkommer flere arter som villin, sølvmore, flekkmore, småmore, rundbelg, fjellrapp, knopparve, bakkemynte, bakkeveronika, lodnerubom og norsk timian, langs sprekker med litt løsjord og i grasmatter også en del blåstarr, hårstarr, marinøkleblom, hjertegras, gulmaure, villøk og blåknapp.

Artsutvalget på kysten skiller seg noe fra artssammensetningen på knauser i innlandet. På kysten vokser arter som kystarve, kystbergknapp, sylarve, fjellmarikåpe, revebjelle, rosenrot, knegras. På knausene i indre fjordstrøk, og litt opp i dalene, finnes vårarve, vårrubom, dunkjempe og sauesvingel, i kalkberg også trefingersildre, broddbergknapp og fuglestarr.

Tørrbakker ligner knausene, men mangler de typiske bergplantene som bregnene, de fleste bergknappartene og bergfrue. Til gjengjeld er tørketålende gras med litt dype røtter vanlig, bl.a. rødsvingel, kveke og hundekvein, av og til også dunhavre. Hovedmassen av vegetasjonen utgjøres ellers av lave urter. I de sydvendte tørrbakkene vokser flere varmekrevende "vårurter", ofte også mange flerårige arter som trives godt i porøs og/eller litt kalkholdig jord, som gulmaure, knoppurarter, gjeldkarve, karve, berggull, torskemunn, villøk, prestekrage og hårsvever.

Bakkene på kysten skiller seg fra innlandets gjennom forekomst av de samme kystartene som nevnt for knausene, samt tusenfryd og kystmaure. Innlandets tørrbakker inneholder mange varmekrevende øst- eller sørøstlige arter som dels er nokså sjelden i distriktet, f.eks. engnellik, tjæreblom, smalfrøstjerne, flatrapp, sandfiol og bakketimian.

Også seterregionen har godt utvikete tørrbakker med et karakteristisk innslag av mer eller mindre kravfulle, lave fjellplanter, som fjellarve, setermjelt, tuearve, fjellrapp, fjellfrøstjerne, rublomarter, snøsøte og fjellnøkleblom, sammen med varmekrevende arter.

3.2.2 Småbiotoper

Småbiotoper som kantsoner, åkerholmer, skogholt, gamle trær, bergknauser, steingjerder osv. er små artsrike "oaser" i et ellers ensartet landbrukslandskap. Spesielt i intensivt utnyttede og artsfattige landskap vil slike miljøer ha stor betydning for det biologiske mangfoldet. De er viktige som leveområder og spredningskorridorer. Småbiotopene trues av fjerning for å bedre arronderingen, nedbygging, forsøpling, snauhogst eller gjengroing, gjødsling, sprøyting, fragmentering m.m.

I jordbruket er det blitt mer bevissthet om disse verdiene og i forbindelse med produksjonstilskudd stilles det krav til bevaring av kulturlandskapselementer. Innføringen av miljøplan vil trolig også bidra til det. Rasjonaliseringen og sammenslåingen av bruk gir derimot økt press på småbiotopene. Det eksisterer tilskuddsordninger for nødvendig skjøtsel av småbiotoper, men ingen rent driftsøkonomisk stimulans for å ta vare på dem.

I Sør-Trøndelag er det innvilget en del midler gjennom tilskuddsordninga *Investeringsstøtte til miljøtiltak* til etablering av miljøplantinger (leplantinger, landskapsplantinger og vegetasjonssoner). Det har blitt brukt en del introduserte arter til slike formål fremfor å bruke stedegent plantemateriale, noe som ville vært bedre med tanke på biologisk mangfold.

3.2.3 Våtmark

Våtmark som myrområder, dammer, bekker og åpne grøfter var mer vanlig i tidligere tiders kulturlandskap. I forbindelse med effektiviseringen i landbruket ble mange myrer grøftet, dammer fylt igjen eller drenert vekk og bekker og åpne grøfter lukket.

Våtmarkene er viktige for plante- og dyrelivet. De har også en rekke andre viktige funksjoner, bl.a. som naturlige renseanlegg. Det eksisterer tilskuddsordninger for etablering og nødvendig skjøtsel av våtmark, og de senere årene har det blitt utført en del slike tiltak i fylket.

3.3 Kulturminner og kulturmiljøer

Dette kapitlet bygger delvis på *Riksantikvarens informasjonsblader* (Riksantikvaren 2005).

Landskapet gjemmer spor etter folk som har levd i tidligere tider. Kulturminner er de fysiske sporene, som gravplasser, boplasser, veifår og gamle dyrkingsspor og gjenstander, sagn og tradisjoner som er knyttet til dem. Vi deler gjerne inn slik:

- Faste kulturminner er de håndgripelige, men ikke flyttbare kulturminner
- Løse kulturminner er flyttbare gjenstander
- Immaterielle kulturminner omfatter sagn og tradisjoner

Kulturminnene har en annen betydning for oss som lever i dag enn de hadde for menneskene som skapte dem. Som deler av et kulturlandskap som vitner om både kontinuitet og endring gjennom tidene, kan de likevel hjelpe oss til å forstå vår egen tid og forme fremtiden. Kulturminnene er uerstattelige, og vårt lands historiebøker blir en side fattigere hver gang et kulturminne ødelegges eller fjernes. I vår tid er behovet for å verne disse sporene større enn noen gang. Endringene i næring, ferdselslinjer, kultur og tenkemåte er så omfattende, at selv yngre mennesker er fremmede for sitt barndoms landskap. Vår tids spor i landskapet er så dominerende at de ofte forandrer våre omgivelser fullstendig. Når vi bygger, graver vi ofte ned til fast fjell og fjerner alt det mennesker har etterlatt seg gjennom ti tusen år. Det er denne utviklingen som har avlet behovet for å verne minnene etter fortidens mennesker gjennom forvaltning og lovverk.

Alle spor etter mennesker fra tiden før reformasjonen i år 1537 (fornminner) er automatisk fredet. Det gjelder også samiske kulturminner som er eldre enn 100 år. Automatisk fredet er også de til enhver tid erklærte stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537-1649, dersom ikke annet er bestemt av Riksantikvaren. Fredningen omfatter både de synlige kulturminnene og de som ligger under markoverflaten, samt en sikringssone på fem meter fra kulturminnets synlige ytterkant, dersom ikke annet er bestemt. At et kulturminne er automatisk fredet innebærer at det er ulovlig å skade, ødelegge, grave ut, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme disse kulturminnene (jf. Kulturminneloven § 3). Man antar at mindre enn 20 % av de fredete kulturminnene er registrert. I Sør-Trøndelag finnes trolig minst 25.000 automatisk fredete kulturminner. Omkring 1 % av de kjente

forminnene forsvinner hvert år på landsbasis (Miljøstatus i Norge 2004). Denne prosenten gjelder trolig også for vårt fylke.

Landbruksdrift har i mange tilfeller positiv effekt på forminnene ved at de fremheves når landskapet holdes åpent. Samtidig kan landbruksdrift i form av bygging av landbruksveier, markberedning, pløying, nydyrking, grøfting og drenering m.m. komme i konflikt med kulturminnene.

Nyere kulturminner og kulturmiljøer kan fredes ved vedtak eller reguleres til bevaring gjennom plan- og bygningsloven. Dette gjelder blant annet for nærmere 300 bygninger i fylket, hvorav 80 på Røros. Det kan også nevnes at det i SEFRAK-registeret, som er et landsdekkende register over eldre bygninger og andre kulturminner, er registrert omkring 24.000 bygninger oppført før år 1900 i fylket. En stor del av den eldre bygningsmassen er knyttet til landbruket.

Store verdier blir allerede forvaltet på en god måte gjennom daglig drift og vedlikehold. Samtidig er det også slik at en del av disse kulturminnene fjernes eller preges av forfall fordi de ikke lenger er egna til å bruke i drifta. På landsbasis har 10 prosent av registrerte bygninger fra tiden 1537 til 1900 blitt borte i løpet av en periode på 10 år (Miljøstatus i Norge 2004). Det betyr at også eldre bebyggelse er utsatt for et årlig svinn på omkring 1 prosent. Denne prosenten gjelder trolig også for vårt fylke. Vi har ikke tall for hvor stor andel av denne prosenten som er landbruksbebyggelse. Tapstallene er mye høyere i pressområder nær bysentre enn i utkantområder og spredt bebygde områder.

De aller fleste kulturminner er ikke freda, enten fordi de ikke er gamle nok, eller fordi de ikke er blitt vurdert i en slik sammenheng. Dette betyr ikke at de ikke er verdifulle. Det mangler dessuten systematiske registreringer på en del kulturminner i fylket, for eksempel mangler vi oversikt over torvuttak.

I perioden 1999-2003 er det innvilget ca. 15,6 mill kr til kulturminner/kulturmiljøer og freda/verneverdige bygninger i Sør-Trøndelag gjennom tilskuddsordningen *Spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap (STILK)*.

3.3.1 Kulturmiljøer

Kulturmiljøer er områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng, for eksempel et gårdsmiljø bestående av alle tunets bygninger og dyrkamarka med steingjerder, bakkemurer, rydningsrøyser, åkerreiner osv. Kulturmiljøet viser sammenhengen og helheten som gjør at de enkelte kulturminnene får større mening enn om de sto hver for seg.

Seterlandskapene i fylket er interessante kulturlandskap både i nasjonal og internasjonal sammenheng. Miljøverdiene knytter seg til det åpne landskapsbildet, kulturhistorien, kulturmiljøet og den gamle kulturmarka, og stadig flere søker opplevelser i slike landskap. Noen satser derfor på turisme i tilknytning til seteranleggene.

En antar at det rundt forrige århundreskifte var ca. 90.000 setrer i drift (melkeproduksjon) på landsbasis. I dag er tallet på tradisjonelle enkeltsetrer ca. 1000 og ca. 100 av disse er å finne i Sør-Trøndelag. Fjellområdene i innlandet er det viktigste området for enkeltsetrer i Sør-

Trøndelag. Enkeltsetrer drives nesten uten unntak på gamle setervoller i tradisjonsrike seterområder.

I tillegg til de tradisjonelle enkeltsetrene finnes en del fellesettrer. Det var ei sterk satsing på å bygge ut fellesettrer på 60- og 70-tallet. De er i stor utstrekning lokalisert i randsonen for gårdsbrukene i bygda. Disse setrene ble startet ved at områder ble dyrket opp som vanlige innmarksbeiter. I de fleste tilfellene har buskappen beitet bare i disse inngjerdete områdene. Noen av fellesetrene er i praksis fellesbeiter eller sommersamdrifter. I en del tilfeller har imidlertid fellesetrene blitt etablert på gamle setervoller og en del av fellesetrene er tradisjonelle setrer.

I løpet av de siste åra har det fortsatt vært en nedgang i antall setrer med aktiv seterdrift, tabell 2. Fra 1995 til 2003 har nesten 10 % av seterbrukerne avslutta driftsformen. Nedgangen er omtrent like stor på enkelt- og fellesettrer. Samtidig er det enkelte steder blitt startet opp seterdrift etter noen års opphold.

Tabell 1. Antall seterbrukere i Sør-Trøndelag, 1995-2003. På fellesetrene er flere seterbrukere tilknyttet ei seter.

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Enkeltsetrer	115	130	125	129	122	116	110	110	105
Fellessettrer	297	304	305	294	274	299	290	294	274
Totalt	412	434	430	423	396	415	400	404	379

Antall bruk som driver med husdyr har gått jevnt nedover de siste 50 åra. Hvis denne utviklingen fortsetter, må en regne med at dette også vil påvirke antall aktive seterbruk i negativ retning. I takt med nedgangen i antall husdyrbruk er også tilgangen på beiteareal i lavlandet blitt større. For enkelte kan det være mer attraktivt økonomisk sett å slippe dyra på beite i mer høyproduktive områder her enn i ofte mer marginale områder i fjellet.

Gårdstunene har fått forskjellig form i ulike deler av landet, og i ulike typer landskap. Trøndelag er kjent for sine rektangelforma tun – firkanttun, med lysmalte trønderlåner og rødmalte driftsbygninger. Andre tunformer som kan forekomme er klyngetunet og rekketunet. To-tunsanlegget, med hus for folk og for fe i hvert sitt tun, har også vært brukt i Trøndelag. På de fleste gårder har det gjerne stått sommerfjøs i grensa mellom innmark og utmark, og her finner man også bl.a. høyløer. På kysten er det ikke så mange igjen av sommerfjøsene. Naust ved kyst, fjord og ved de store sjøer i lavland og fjell er også en del av landbrukets kulturlandskap.

I takt med moderniseringen av landbruket, har det foregått endringer av den tradisjonelle bygningsmassen. Nye bygninger tilpasset nye behov har kommet til og delvis erstattet den opprinnelige bygningsmassen. Mange av disse er typehus, uten noen former for lokal tilknytning når det gjelder byggeskikk. En ny utfordring er de store driftsbygningene som nå bygges som svar på effektivitetskravet i landbruket. Enkelte velger å plassere disse i et av tunene, mens andre plasseres for seg selv. Begge deler påvirker landskapet i stor grad. Plasseringen av de store driftbygningene har også betydning for beiting og gjengroingsproblematikken. Samtidig blir de opprinnelige driftsbygningene overflødige dersom det ikke startes opp ny aktivitet i disse.

Mange gårdstun og grender preges av aktiv drift og vedlikehold, mens andre er mer preget av forfall. Det siste skyldes i stor grad strukturendringene i landbruket, som gjør at enkelte

gårdstun og grender blir fraflyttet, mens for andre fortsetter bosettingen, men ikke drifta. Resultatet er en stor, ledig bygningsmasse, ofte av høy antikvarisk verdi, som står i fare for å forfalle dersom den ikke blir tatt i bruk til andre formål.

3.3.2 Samiske kulturminner og kulturmiljøer

I fylket vårt har vi både norsk og samisk kultur. Landbruket i fylket består av jordbruk, skogbruk og reindrift, samt tilleggsnæringer i tilknytning til disse næringene. Det er derfor naturlig å ta med samiske kulturminner/kulturmiljø i denne sammenhengen. En finner mange landskap med spor etter reinnomadismen i Sør-Trøndelag, som gammetufter, reintrøer, melkegroper og vannkilder som en kan si representerer den "tradisjonelle" formen for reindrift, og tilsvarer epoken før den ekstensive reindriften. En del av disse landskapene gror igjen, noe som gjør at kultursporene blir mindre synlig. Etter hvert gikk mange samer over til reindrift og jordbruk i kombinasjon og ble delvis bofaste. Vi finner gårdsanlegg fra den tiden bl.a. på Røros. Rørosmuseet har den senere tid satt fokus på samisk bygningsvern. Samiske kulturminner eldre enn 100 år, inkludert samiske bygninger, er automatisk fredet.

3.3.3 Trøndersk byggeskikk

Kapitlene 5.2.1, 5.2.2 og under, bygger på en artikkel av tidligere fylkeskonservator Kolbein Dahle i boka *Trønderlåna – trøndertunet* (Aas et al. 1982) og rapporten *Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap, Sør-Trøndelag* (Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1994). Sistnevnte bygger i hovedsak på *Fredede hus og anlegg 4, Sør-Trøndelag* (Hegard et al. 1986) og *Bygd og by i Norge, Trøndelag* (Søraa (red.) 1976). Kapittel 5.2.3 bygger på *Nybygging i seterlandskap, en minihåndbok for eiere av setrer i Sør-Trøndelag* (Djup (red.) 2002).

Bygningers utforming og plassering i forhold til hverandre og til landskap, kalles byggeskikk. Man kan snakke om en felles byggeskikk når sosialmiljøet har preget utforminga av bygningene mer enn individet. De viktigste variasjonene i byggeskikk har sammenheng med tid, rom og sosial lagdeling.

Den trønderske byggeskikken er felles for et område som strekker seg fra Nord-Østerdal og Romsdal i sør, til og med det meste av Nordland i nord. Også de tilgrensende områdene i Sverige deler denne byggeskikken. I tillegg finnes det lokale variasjoner i byggeskikk innenfor dette området. Det er trøndergårdens byggeskikk som blir omtalt her.

Trøndertunet

Den byggeskikken som har preget distriktet frem til i dag, bygger på en tradisjon fra 17- og 1800-tallet, da det ble vanlig å bygge flere hus sammen under et felles tak. Før dette fantes det gjerne en egen bygning for alle de ulike formål. De eldre, trønderske bygninger er stort sett bygd i laftverk. Denne byggeskikken kom trolig til landet etter år 1000. Laftehus uten bordkledning var vanlig langt ut på 1800-tallet.

Den vanligste tunforma i den trønderske byggeskikken, er det lukkede firkanttunet. Denne organiseringen av tunet er gjennomført selv i vanskelig terreng. Gruppering av husa rundt et firkanttun går tilbake til renessansen (til Norge ca. 1550). Trøndertuna har for det meste beholdt firkantformen, og de står i dag som noe av det mest typiske og særmerkte for gårdsanlegga i Norge. Firkanttunet finnes over hele Trøndelag, men også klyngetun og

rekketun har vært vanlig. To-tunanlegget er en eldre tunform som også trolig har vært i bruk i Trøndelag.

Trøndertuna ligger ofte høyt og fritt og markerer seg sterkt i det bølgende, åpne landskapet. De har vært – og er – for det meste staselige anlegg som tåler å fremheves; det er ro og harmoni som er hovedinntrykket.

Når det gjelder hageanlegga, er det barokkhagen (fra slutten av 1700-tallet) som har satt sterkest preg på Trøndertunet. Det som har festet seg sterkest fra denne tida er vel alleene, som fortsatt er vanlige innslag i det trønderske kulturlandskapet.

Plassering av bebyggelse i landskapet ble ofte gjort i forhold til tilgjengelige ressurser. Ved kysten hvor det var knapphet på dyrkbar jord, var det viktig at gårdsbebyggelsen ikke tok for mye av det dyrkbare jordbruksarealet. Av den grunn ble ofte gårdsbebyggelsen ved kysten plassert helt i grensa mellom innmark og utmark. Det var viktig at bebyggelsen ble satt i ly for vær og vind, gjerne i lune vikene, og et lite stykke fra sjøkanten. Fjøsbygningen ble satt slik at det ble minst mulig forurensning fra husdyrgjødsel mot våningshuset.

I mer indre strøk hvor det var bedre tilgang på jord, er mye av gårdsbebyggelsen plassert på små høyder i landskapet med godt utsyn utover jordbruksarealene på alle kanter. I brattlendte strøk ble gårdsbebyggelsen ofte plassert et stykke oppe i sørvendte lier, pga. gunstigere klima enn nede i dalbunnen. Plassering i lia var også viktig i daler hvor det gikk elver, for ikke å bli tatt av vår- og høstflommene. Gårdsbebyggelsen var gjerne plassert slik at våningshuset lå øverst i lia med fjøsbygningen/uthusene nedenfor eller ved siden av.

Det er gjerne flere og større bygninger i gårdsanlegg i indre enn i ytre strøk. Tilgang på egnet bygningsmateriale har vært en av mange avgjørende faktorer. Man finner også større gårdsanlegg ved kysten, men disse har gjerne vært handelssteder.

Kombinasjon av jordbruk med andre næringer var ganske vanlig tidligere. Slike former for næringsutnyttelse har vært avgjørende for bebyggelsen, bl.a. antall hus pr. eiendom, størrelse på bebyggelse og eiendom, plassering av bebyggelse i terreng og utnyttelse av dyrket mark og utmark.

I indre strøk har man hatt tilgang på andre ressurser enn ved kysten. Ressursutnyttelse i tillegg til intensiv jordbruksdrift har vært bl.a. skogbruk, fangst og fiske, bergverksdrift og seterdrift. De små gårdsenhetene man kan finne i indre strøk, er gjerne gamle husmannsplasser under større gårder. Det kan også være små markarom i tilknytning til f.eks. bergverksdrift.

Bygninger i tunet

Stua i trøndertunet har utspring i treromsstua, som var kjent over det meste av landet i middelalderen. Den består av et større, gjennomgående rom (stove) og to mindre (inngang og kammers). For de lavere sosiale lag var denne stua vanlig helt inn på 1900-tallet. På 1700-tallet ble det vanlig med loft. På denne tiden ble det også bygd til en nystue i lengderetningen. Etter hvert ble den forlenget med gjennomgående kammers (langkammers) og gjerne et eget treromshusvære for kårfolket. I mange tilfeller ble også mastua satt inntil i lengderetningen. Trønderlåna, som den kalles, er stort sett i to etasjer og kan ha lengder på opptil 50 meter. På mindre bruk, ved kysten og i fjellbygdene var trønderlåna ofte i et noe mindre format sammenlignet med storgårdene i sentrale bygder. Ved kysten er trønderlåna gjerne kort og liten og bare i halvannen etasje. Stilmoten fra slutten av 1700-tallet til tidlig på 1800-tallet har

satt sitt preg på detaljene på låna, og er sterkt påvirket av klassiske stilideal. Søylar, gesimser og listverksdetaljer var sentrale elementer, med særlig vekt på omramming av dører og vinduer.

Mastua ble først og fremst brukt til grovere matlaging, gjerne med snekkerloft eller lignende i andre etasje. Den kunne også være sommerstue. Mastua var gjerne en degradert stuebygning, og var ofte sammenbygd med andre hus.

Badstua ble brukt til badstubading og tørking og røking av mat. Badstubading ble etter hvert forbudt av moralske grunner, og badstua har derfor stort sett fungert som eldhus.

Smie hadde man på de fleste gårder for smiing av jernredskaper. Det var stort sett omreisende smeder som tok seg av smiearbeidet. Smia låg, som badstua, litt utenfor tunet pga. brannfaren.

Stabbur ble brukt til oppbevaring av klær og matvarer som korn og kjøtt. Stabburet kan ha både to og tre høyder, med et til to rom i hver høyde. Ved døra var det oftest en åpen eller innbygd sval. Stabbura stod på spesielt utformede stabber som hindret mus i å komme inn. På småbruk var stabbura ofte bare i en høyde. I de ytre kyststrøk finner man ikke stabbur på alle bruk, og ofte ble jordkjellere brukt til å lagre mat.

Låven ble brukt til oppbevaring av utresket korn og til tresking. Den var som regel delt i tre.

Løa ble brukt til oppbevaring av høy og annet fôr. Den ble ofte bygd sammen med låven og senere også fjøset.

Fjøset var tidligere en egen bygning, siden tømmeret råtnet så raskt i de fuktige forholdene som oppstod. Etter at det ble vanlig å bygge i stein på 17- og 1800-tallet, ble fjøset bygd sammen med løa for å lette fôrtransporten.

Tidligere var det også eget hus for hester, griser, sauer, geiter og høner. Etter hvert ble også disse samlet under samme tak som resten.

Ikke før begynnelsen på 1900-tallet ble det virkelig *vanlig* å bygge sammen fjøs, stall og etter hvert låve til en felles driftsbygning. Uthus i vinkel ble vanlig på mellomstore og store gårder i de gode jordbruksbygdene, men fikk ikke særlig innpass på mindre bruk og i utkantbygdene. Driftsbygningene var gjerne i to etasjer med husdyrrom i første og løe og låve i andre. Størrelsen på driftsbygningene var også avhengig av om man drev jordbruk i kombinasjon med andre næringer. I innlandet hvor hovednæringa var jordbruksdrift, finner man ofte store vinkelfjøs. Store og velholdte driftsbygninger var også et tegn på velstand. I de ytre strøk, hvor jordbruk gjerne ble drevet i kombinasjon med andre næringer, er driftsbygningene noe mindre og nødvendigvis ikke bygget i vinkel. På den ytterste kyst er gjerne driftsbygningene også mindre enn våningshusene.

Husmannsplasser og småbruk kunne ha stue og driftsbygning under samme tak.

Bygninger utenom tunet

Trøndergårdene har rikelig med bygninger også utenfor tunet. Antallet og typen varierer mye fra distrikt til distrikt.

Sommerfjøsset stod på grensa mellom innmark og utmark, og var vanlig på de fleste gårder. Her ble kyrne melket vår og høst, og dessuten på sommeren på bruk som ikke hadde seter.

Utmarksløer til oppbevaring av høy stod ved slåtteteiger i utmark og i seterområdene. Høyet ble kjørt hjem til gården på vinterføre. Det er vanlig at løer har større takutstikk i den ene gavlen. Takutstikkene kan være opptil tre meter lange, understøttet av stolper. Det lange utstikket gjorde det mulig å lesse høy under tak. Kortere takutstikk er også vanlig, men holdes da oppe av forlengede sidevegger (sval) eller det er kraget ut på langsida.

Slåttebuer var vanlig der det var store utslåtter som lå langt fra gården eller setra. Dette var små buer som onnefolket brukte til overnatting.

Naust er hus stort sett for oppbevaring av båt, og gjerne lagring for lengre perioder. Naust finner vi ved kyst, fjord og ved de store sjøer i lavland og fjell. Ved kysten, hvor fiske har vært hovednæringsvei, har vi flere typer sjøhusbebyggelse.

Brygge brukes til ankring for båt, mottak av fangst, til oppbevaring av sjøredskap over lengre tid o.l.

Sjå er et sjøhus til oppbevaring av sjøredskap som man bruker jevnlig/daglig.

Kvernhus til maling av korn stod helst ved bekker og elver, men man kunne også ha lange renner som førte vannet nærmere gården.

I tillegg kunne det finnes sag og forskjellige andre bygninger på gårdene.

Seterbygningene

Seterdrift var særlig vanlig i indre strøk, og var en viktig del av jordbruksdrifta. Felles for mange av setrene, er at den gamle byggeskikken har overlevd, blant annet pga. gjenbruk av gamle bygninger fra gårdene.

Det har ofte vært bebyggelse på setrene i lang tid. Enkelte steder er det spor etter bosetning fra før middelalderen. Seterdrift av et visst omfang fikk vi først rundt 1500, mest på grunn av sterk befolkningsvekst. Antallet setrer økte sterkt frem til 1850. Deretter har utviklingen av setrene gått jevnt og trutt. Det fremdeles stadig et stort antall bevarte seterbygninger, men mange setrer går stadig ut av bruk og preges av forfall.

Seterbebyggelsen i Sør-Trøndelag er relativt homogen, men variasjoner finnes. Det er heller ikke uvanlig at utgangspunktet har vært helårs gårdsdrift og at det senere har blitt seterdrift, noe som kan føre til forvirring med hensyn til bygningsstørrelse og tunform.

Det er flere grunner til at bebyggelsen på setra skiller seg fra gårdsbebyggelsen nede i bygda. På grunn av setras sesongbetonte og spesialiserte produksjon var det andre og mer begrensede rombehov som gjorde seg gjeldende – både for oppbevaring av mat og opphold for folk og dyr. Dette gav seg utslag i at enkelte hustyper er vanligere på setra enn andre steder, og at bygningene overveiende er mindre på setra enn på gården.

Gjenbruksideer har også vært med på å gi setra sitt særpreg. Bygninger som var blitt for små eller for dårlige på gården, ble ofte satt opp igjen for ny bruk på setra. Seterhus kan av den

grunn være svært gamle. Det finnes på setra også eksempel på eldre plantyper, som åre- eller røykovnstuer som for lengst er forsvunnet fra gårdene.

Tradisjonelle seterbygninger er seterbuer, fjøs og løer. I tillegg finnes det slåttebuer samt frittstående mastuer, møssmørbuer og kokhus, og enkelte kalvhus og staller. Det er ikke uvanlig at en del løer etter hvert er omdisponert til uthus for oppbevaring av ved og redskap.

De største bygningene – seterbuer og fjøs – følger i regelen terrengkotene. Inngangsdøra er plassert på ene langveggen fordi denne veggen som oftest er snøfri. Mindre hus har gjerne gavlsiden mot dalbunnen med dør i gavlen.

Setertunets organisering karakteriseres ved at bygningene har en relativt fri plassering i forholdt til hverandre. Husa er gjerne samlet i en rekke på grunn av skrånende terreng, eller langsetter veg. Firkanttunet, som ellers har en spesiell stilling i trøndersk byggeskikk, er utypisk i setersammenheng.

Seterbua er en smal, rektangulær bygning. Den vanligste planløsningen er bu/oppholdsrom/soverom i en ende og melkebu/mastu i den andre med skjæle imellom. Fjøs og løer er vanligvis enkle enetasjes bygninger med ett rom.

Seterbuer og uthus på setrene har saltak. Utedoer og tilbygg til uthus kan ha pulttak. Tak har gjennomgående svært knappe utstikk. Den vanligste veggkonstruksjonen er laftet tømmer i seterbuer, fjøs, kokhus og mastuer. Seterbuskjæle, fjøsskjæle og doer er oftest i bindingsverk, mens løer kan være både av laftet tømmer og bindingsverk. Det tradisjonelle taktekkingsmaterialet er never og torv, men bølgeblikk er også utbredt.

Dagens byggeskikk

I takt med rasjonaliseringen og spesialiseringen i jordbruket, har det foregått endringer av den tradisjonelle bygningsmassen. Det har kommet til bygninger tilpasset nye behov og en del bygninger har mistet sine opprinnelige funksjoner. De nye bygningene er gjerne typehus, uten noen former for lokal tilknytning når det gjelder byggeskikk. Dette har ført til at gamle hus og bygningsmasse er i ferd med å forsvinne, noe som er med på å forflate særpreget i de trønderske bygder.

3.4 Landskapsopplevelse

Et variert og mangfoldig kulturlandskap er rammen for et trivelig miljø og gir gode muligheter for opplevelse og rekreasjon både for fastboende og tilreisende. Undersøkelser viser at kulturlandskapet er viktig for folk. Landskapsopplevelsen bidrar til stedstilknytning og identitetsfølelse og kan dessuten ha et økonomisk aspekt, knyttet til for eksempel bokvalitet og reiseliv. Landbruket kan gjennom en god forvaltning av kulturlandskapet og synliggjøring av denne innsatsen oppnå alliansebygging og økt samfunnsinteresse for opprettholdelse av landbruket.

Flere forhold er av betydning for landskapsopplevelsen. I dette kapitlet går vi nærmere inn på åpent landskap, beiting, areal i drift, samt fysiske inngrep og endret arealbruk. I egne kapitler vil vi komme inn på tilgjengelighet, kulturminner og kulturmiljøer, samt biologisk mangfold, som også er av betydning for landskapsopplevelsen.

3.4.1 Åpent landskap

Å holde kulturlandskapet åpent er en stor utfordring rundt om i hele landet, også i Sør-Trøndelag. Gjengroingen skjer i både innmark og utmark. Den lysåpne overgangssonen mellom innmark og utmark, som var vanlig tidligere, er særlig utsatt og mange steder blitt tett skog. Når landskapet gror igjen, endres landskapsbildet. Vi får mindre oversikt, naturminner som for eksempel raviner og dødisgroper blir ikke lenger synlig og det samme med kulturminner som for eksempel gravhauger og hustufter. Langs veikantene sperrer krattskogen for utsikten til landskapet, og man får følelsen av å bevege seg i en ”grønn tunnel”. Fremkommeligheten blir mindre, biologisk mangfold knyttet til lysåpne kulturmarker trues og kunnskap om tidligere tiders driftsformer og en del av vår kulturhistorie går tapt. Med tanke på landskapsopplevelse vil det være en del områder i fylket som er viktigere å holde åpne enn andre.

3.4.2 Beiting

Antall beitedyr er avgjørende med tanke på å holde landskapet åpent. Å se dyr på beite er også en landskapsopplevelse i seg selv.

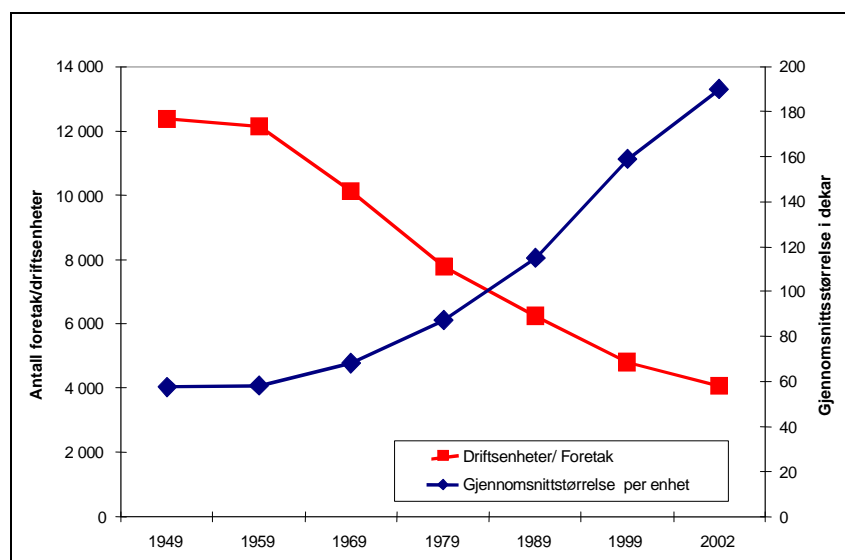
Antall beitedyr totalt i fylket har gått noe ned de siste 50 åra. Dette gjelder særlig for melkekyr. I 2003 var det ca 28 000 melkekyr i fylket. Antallet ammekyr har økt de senere årene og i 2003 lå tallet på ca 4 000. Sauetallet i fylket har økt de siste årene, fra i overkant av 50.000 vinterfôra dyr i 1989, til i overkant av 68.000 i 2003. Kommunene Oppdal, Rennebu og Midtre Gauldal har over 50 % av sauertallet i fylket, og det er også disse kommunene som har hatt mye av økningen. Sauen er av særlig betydning for å holde utmarka åpen. I de viktigste sauekommunene går dessuten ofte storfeet fritt i utmarka. Hest og geit er effektive landskapspleiere, men antallet i fylket er begrensa, spesielt for geit. For kulturlandskapet har både antall beitedyr og fordelingen av dyr på ulike beiteområder betydning. Mange grender har hatt en dramatisk nedgang i antall beitedyr og gjengroingen er i dag omfattende.

Mange saueholdere, men også storfeholdere, samarbeider om bruk av utmarksbeite i organiserte beitelag. Omlag 80 % av sauene og 15 % av storfe på utmark blir sluppet i beitelag.

3.4.3 Areal i drift

Antall driftsenheter har minket jevnt de siste 50 åra, samtidig som gjennomsnittstørrelsen pr driftsenhet har økt, figur 1.

Det er hovedsakelig de små driftsenhetene som har gått ut av bruk. Utviklingen med færre og større driftsenheter gjør at de mest lettdrevne jordbruksarealene ofte brukes mer intensivt, mens de mer tungdrevne (avsidesliggende, dårlig arrondering, små, bratte, har behov for vedlikehold etc.) arealene går ut av bruk og gror igjen eller omdisponeres. Med lite folk i landbruksnæringa og i en del tilfeller også fraflytting fra bygda, blir det ikke lenger tilstrekkelig tid til å skjøtte kulturlandskapet. De små brukene utnytter oftest de marginale jordstykkene til beiting og slått i større grad enn større bruk. Disse arealene betyr mye med tanke på biologisk mangfold, som blir beskrevet i et senere kapittel. Bratte arealer er dessuten ofte svært synlige i landskapet.

Figur 1. Antall driftsenheter og størrelse per enhet i perioden 1949-2002.

Tabell 2 viser at jordbruksarealet i drift i fylket har gått litt opp og ned i perioden 1929-1999. Data er hentet fra jordbrukstellingene. Der inngår også areal det ikke søkes produksjonstilskudd for. Når arealet har økt, skyldes det at nydyrkinga har vært større enn omdisponeringa. Det er nok også slik at regelverket for tilskudd virker inn på hvordan hvor stort areal som drives.

Tabell 2. Jordbruksareal i drift. Hele landet og Sør-Trøndelag, 1929-1999 (daa).

	1929	1939	1949	1959	1969	1979	1989	1999
Hele landet	10 903 229	10 988 198	10 263 547	9 844 796	9 553 335	9 535 278	9 910 773	10 381 825
Sør-Trøndelag	817 855	784 682	730 174	686 032	688 369	680 042	719 312	764 684

For perioden 1929-1989 gjelder tallene jordbruksbedrifter med minst 5 dekar jordbruksareal i drift. I 1999 er samdrifter osv. med mindre enn 5 dekar jordbruksareal i drift medregnet. Data er hentet fra de fullstendige jordbruk/landbrukstellingene.

Når det gjelder utmarksbeitearealene, har vi ikke tall for hvor mye som er eller har vært i drift, men vi ser at utmarksbeitearealene gror igjen både på grunn av manglende beiting og for lavt beitetrykk.

3.4.4 Fysiske inngrep og endret arealbruk

Fysiske inngrep og endret arealbruk i kulturlandskapet kan også ha stor betydning for landskapsopplevelsen. Ofte kan landskapsopplevelsen forringes ved nedbygging av landbruksarealer til andre formål (boliger, hytter, veier etc.), kraftgater, bygging av landbruksveier, nydyrking, massedeponi, flatehogst osv.

Som nevnt over gjør utviklingen med færre og større driftsenheter at de mest lettdrevne jordbruksarealene ofte brukes mer intensivt, mens de mer tungdrevne arealene går ut av bruk. Intensivering medfører ofte et press på kantsoner, steingjerder og åpne grøfter i eiendomsgrensene og fjerning av disse vil gi et mindre variert landskap.

Der arealpresset er stort, er det spesielt viktig hvordan man disponerer gjenværende grøntarealer. I Sør-Trøndelag vil dette blant annet gjelde Trondheimsregionen (kommunene

Trondheim, Malvik, Klæbu, Melhus og Skaun), hvor om lag 75 % av befolkningen i Sør-Trøndelag befinner seg. I dette området er de naturgitte forholdene for jord- og skogproduksjon svært gode. Arealene er imidlertid ikke bare et viktig grunnlag for næringsvirksomhet. De er også en vesentlig forutsetning for utøvelse av rekreasjon og friluftsliv for en stor del av fylkets befolkning. Friluftsliv og rekreasjon har en sentral plass i det helsefremmende og forebyggende arbeid som gjøres i befolkningen.

3.5 Tilgjengelighet

Tilgjengeligheten til et kulturlandskap avhenger ofte av beliggenhet i forhold til befolkningskonsentrasjoner og ferdselsårer, men mange kulturlandskap blir likevel i stor grad brukt i friluftssammenheng selv om de ikke er lett tilgjengelige.

Å fremme tilgjengeligheten i kulturlandskapet gjennom tiltak som rydding av stier/ferdselsårer og oppsetting av informasjonstavler/skilt er viktig for at folk skal få oppleve kulturlandskapet og for at de skal bli mer opptatt av å ta vare på det. Samtidig er det viktig at allmennheten tar hensyn til landbruksdrifta i områdene ved blant annet å lukke grunder, ha hunder i band og ikke forsøple. I perioden 1999-2003 ble det innvilget ca. 3,2 mill kr gjennom tilskuddsordningen *Spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap (STILK)* til tiltak for å fremme tilgjengelighet og opplevelseskvalitet i Sør-Trøndelag. Det er mange steder fortsatt stort behov for tilrettelegging for allmennheten.

4 KILDER

Skriftlige kilder

- Djup, G. Ø. (red.) 2002. Nybygging i seterlandskap, en minihåndbok for eiere av setrer i Sør-Trøndelag. Sør-Trøndelag fylkeskommune, Kulturavdelingen.
- Elgersma, A. & Asheim, V. 1998. Landskapsregioner i Norge – landskapsbeskrivelser. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging. NIJOS rapport 2/98.
- Framstad, E. 1998. ”Jordbrukets kulturlandskap – en utfordring for forskning og forvaltning”. S. 9-16 i Framstad, E. & Lid, I. B. (red.): Jordbrukets kulturlandskap. Forvaltning av miljøverdier. Universitetsforlaget.
- Fremstad, E. & Moen, A. (red.) 2001. Truete vegetasjonstyper i Norge. NTNU Vitenskapsmuseet. Rapport botanisk serie 2001-4: 1-231.
- Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1994. Vedlegg til Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap, Sør-Trøndelag. Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Miljøvernavdelingen.
- Fylkesmannen i Sør-Trøndelag 1996. Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag – sluttrapport for Sør-Trøndelag. Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Miljøvernavdelingen.
- Hegard, T. et al. 1986. Fredede hus og anlegg 4. Sør-Trøndelag. Universitetsforlaget.
- Moen, A., Norderhaug, A. & Skogen, A. 1992. Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap. Håndbok for feltregistrering – viktige vegetasjonstyper i kulturlandskapet i Midt-Norge. Hefte, 48 s., format A5.
- Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L og Kvamme, M. 1999. Skjøtselsboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker. Landbruksforlaget.
- Søraa, G. (red.) 1976. Bygd og by i Norge. Trøndelag. Gyldendal.
- Aas, K. et al. 1982. Trønderlåna – trøndertunet. Landbruksforlaget.

Kilder på internett

- NIJOS 2004. Et kulturlandskap i endring. I Norsk institutt for jord- og skogkartlegging [online]. Tilgang: http://www.nijos.no/Faktaleveranse/landskap/landskap_i_endring.htm [sitert 11.11.2004].
- Riksantikvaren 2005. Riksantikvarens informasjonsblader. I Riksantikvaren [online]. Tilgang: <http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Publikasjoner/Informasjonsblader/> [sitert 10.5.2005].
- Miljøstatus i Norge 2004. Kulturminner. I *Miljøstatus i Norge* [online]. Tilgang: <http://www.miljostatus.no/> [sitert: 23.11.2004]